

Єршова Л.М. Виховний ідеал К. Ушинського в контексті української та російської педагогічної думки другої половини ХІХ – початку ХХ ст. / Л.М. Єршова // Історико-педагогічний альманах. Випуск 3. Реалізація педагогічних ідей К.Д. Ушинського в освіті сьогодення: збірн. наук. праць молодих дослідн. / за ред. О.Є. Антонової, В.В. Павленко. – Житомир: ФОП Левковець, 2015. – 226 с.

*Єршова Л.М.,
докторант кафедри педагогіки
Житомирського державного університету імені Івана Франка*

Виховний ідеал К. Ушинського в контексті української та російської педагогічної думки другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

У вітчизняній педагогічній теорії ХІХ – початку ХХ ст. проблема виховного ідеалу віддзеркалювала не лише державну освітню доктрину формування особистості російського підданого, але й рефлекувала педагогічні погляди багатьох українських і російських учених, погляди яких на виховання ідеальної людини мали багато спільного. З огляду на це, особливий інтерес становить педагогічна спадщина основоположника наукової педагогіки К. Д. Ушинського, котрий велику увагу приділяв дослідженню історії й розробці теорії виховного ідеалу особистості [5; 7, с. 274; 9, с. 24] і погляди якого знайшли логічний розвиток у працях українських і російських послідовників.

Вивчення педагогічної спадщини К. Ушинського здійснюється у двох основних напрямках: у руслі російської освітньої традиції (Д. Лордкіпанідзе, Е. Мединський, Ю. Рехневський, В. Струминський, С. Чавдаров та ін.) і в межах розвитку української наукової традиції (О. Вишневський, Г. Ващенко, М. Євтух, Н. Калита, Д. Луцик, О. Сухомлинська, В. Янів та ін.). У даній статті об'єктом уваги є аналіз поглядів К. Ушинського на виховний ідеал особистості та його зв'язку з українською й російською педагогічною думкою другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Відомо, що формування поглядів К. Ушинського на виховний ідеал особистості відбувалося під впливом ідей вітчизняних педагогів П. Редкіна, який ідеальною вважав «людину в повному розумінні цього слова» [4, с. 68–69] – всебічно розвинену й гармонійну особистість, здорову тілом і духом, вільну, щасливу, добродійну, добросердечну, здатну приносити користь суспільству й забезпечувати соціальну гармонію та успіх власного життя, та М. Пирогова, котрий ідеалом вважав громадянина – високоосвічену, гармонійно розвинену, прогресивну і здатну до саморозвитку особистість, що поєднує кращі якості свого народу й загальнолюдські риси, світогляд якої є інтеграцією наукових знань і християнської віри [1, с. 179].

У статті «Бути і здаватися» (1858) М. Пирогов конкретизував і «заземлював» виховний ідеал «мрійливого громадянина всесвіту», роблячи його доступним для будь-якої пересічної людини. Тобто головною метою виховання він убачав у формуванні Людини, якою міг стати кожен, хто з дитячих літ привчився користуватися різними властивостями своєї душі. М. Пирогов виокремлював також національний виховний ідеал, який покликаний був відображати найкращі сторони певної національності, і громадянський, необхідний для захисту вітчизни. Однак обидва вони, на переконання педагога, повинні гармонійно об'єднатися, аби забезпечити формування ідеалу «справжньої людини», у змісті якого над національними і державницькими чеснотами домінують загальнолюдські та християнські цінності. Такі ж думки знаходимо й у працях М. Редкіна, який наголошував на необхідності відмежування виховного ідеалу від «захмарних туманних образів і фантазій» та спрямування виховання на формування вільної і розумної духовно-тілесної істоти.

Ці ідеї знайшли своє відображення у творчості К. Ушинського, однак вийшли за межі загальнолюдського та загальнодержавного контексту, набувши виразного народного звучання. На реформаторському характері висновків видатного педагога про виховання ідеальної людини наголошувала, зокрема, сучасна дослідниця педагогічної спадщини К. Ушинського Н. Калита [8], яка вивчала методологічні засади функціонування розробленого ним виховного ідеалу, його принципи, зміст і структуру, концепти моделі виховного ідеалу (людина як предмет і суб'єкт виховання, ефективні умови процесу виховання, особистість-мета), а також доводила особливе ставлення педагога до етнокультурного компоненту у змісті виховного ідеалу особистості.

Відомо, що праця К. Ушинського «Про народність у громадському вихованні» (1857) вперше спрямувала увагу педагогічної громадськості Російської імперії на етнонаціональні засади формування виховного ідеалу. Вчений, зокрема, зазначав, що в основі особливої ідеї виховання в кожного народу лежить «особлива ідея про людину», про те, якою вона повинна бути «в уявленні народу в певний період народного розвитку» [10, с. 77]. Характеризуючи виховний ідеал як динамічну педагогічну категорію, учений відобразив особливості станового устрою тогочасного суспільства. Він доводив, наприклад, що в кожного народу виховний ідеал змінюється по станах і «є завжди добрим відносно свого століття» [10, с. 77]. Здійснюючи порівняльний аналіз виховних ідеалів різних народів, К. Ушинський дійшов висновку, що навіть найбільш сталий англійський виховний ідеал також зазнавав часових трансформацій, рясно відрефлектованих англійською літературою. Внутрішня національна потреба у створенні «абстрактного ідеалу людини, позбавленого усіх конкретних історичних визначень», на думку К. Ушинського, притаманна німецькій педагогіці, яка «від душі вірить в універсальність цього ідеалу» й «думає створювати універсальні закони виховання», які б слугували «зразком, до якого прагнуть інші

народи» [10, с. 78, 79]. Педагог погоджувався з тим, що «набагато легше триматися одного прийнятого ідеалу виховання і, не звертаючи особливої уваги на незначні відмінності характерів, намагатися внести в них цей ідеал: перетворити його в другу природу людини, викорінюючи все, що з ним незгідне» [10, с. 98]. Однак учений наголошував на існуванні чинників, які практично неможливо змінити докорінно, як, наприклад, почуття народності, котре, на його думку, навіть «у час загальної загибелі усього святого і благородного» гине останнім [10, с. 100]. Поряд із цим педагог визнавав наявність у педагогічній історії людства унікального «ідеалу довершеності, перед яким схиляються всі народності». На його переконання, такий ідеал людству дало християнство [10, с. 101].

Важливими є роздуми вченого про виховний ідеал владної еліти. Зокрема, відомі його листи «Про виховання Спадкоємця Російського престолу», в яких К. Ушинський виховний ідеал царя обґрунтовує на засадах народності. «Щоби виховати вченого, – писав він, – можна ще вдатися до допомоги німця, але щоби виховати російського царя <...> потрібна російська людина» [3, с. 382]. На думку вченого, виховний ідеал царевича повинен був ґрунтуватися на поєднанні морально-духовних, національних і естетичних цінностей, поєднання яких забезпечувало б здатність розуміти красу, відчувати глибину думки, розуміти силу ідеї, усвідомлювати марність зовнішнього блиску й пишності. Це обґрунтування містить ознаки спорідненості зі староукраїнським ідеалом князя, що свідчить про прагнення К. Ушинського сприяти процесу наближення образу російської влади до схвалених українським народом зразків поведінки ідеальних правителів. Особливого значення К. Ушинський надавав також аналізу особливостей формування жіночого виховного ідеалу. Він, зокрема, наголошував на тому, що виховний ідеал жінки має задовольняти не лише її природні потреби як матері й дружини, але й загальнолюдські потреби її як члена народного життя, берегині не лише сім'ї та роду, але й народу.

Варто звернути увагу на спільність поглядів К. Ушинського з ідеями західноукраїнського педагога О. Духновича, підручник якого «Народна педагогія на користь училищ і вчителів сільських» (1857) вийшов того ж року, що й праця К. Ушинського «Про народність у громадському вихованні», демонструючи певний зв'язок педагогічної думки Закарпаття й підросійської України другої половини ХІХ ст. Цінність книги визначав її виразний народний характер, який, у першу чергу, відображався в обґрунтуванні мети виховання особистості: стратегічної (збереження нації) і тактичної (формування нового покоління «синів народу»). О. Духнович, як і К. Ушинський, виховний ідеал людини виражав через сукупність найважливіших чеснот: гуманізму, милосердя, доброзичливості, щирості, гідності, чесності, порядності, правдивості, працьовитості, дисциплінованості, громадянської відповідальності, загальнолюдської солідарності. Педагог називав також і комплекс рис анти-ідеалу, до якого в

першу чергу відносив зрадливість, підлабузництво, зневагу до рідної культури і свого народу. Крім того, він привертав увагу усієї педагогічної громадськості до визначальної ролі вчителя у формування «синів народу» навзамін існуючої державної доктрини виховання «синів вітчизни». Таким чином, виховний ідеал О. Духновича можна розглядати як перше звернення педагогічної думки Закарпаття до національного виховання особистості (орієнтованого на потреби народу), а не патріотичного (спрямованого на інтереси держави). Ідея ж народності К. Ушинського формувала підґрунтя для розвитку національного підходу до визначення виховного ідеалу на теренах підросійської України.

При цьому варто зазначити, що погляди К. Ушинського на виховний ідеал особистості не лише перегукувалися з ідеями західноукраїнської педагогічної думки, але й мали потужний вплив на творчість російських педагогів. Відомо, що гуманістичні ідеї К. Ушинського щодо виховного ідеалу як вродженого прагнення людини до досконалості, обґрунтування ним ідеалу гармонійно і всебічно розвиненої особистості на засадах народності, культуро- та природо відповідності знайшли логічне продовження у педагогічних працях багатьох його українських і російських послідовників, серед яких – Х. Алчевська, М. Бунаков, Є. Водовозова, Б. Грінченко, М. Драгоманов, М. Корф, М. Коцюбинський, С. Миропольський, В. Стоюнін та ін. [6, с. 15].

Пропонуємо зупинитися, наприклад, на аналізі поглядів російського педагога й послідовника К. Ушинського Є. Водовозової. Найважливішою її працею, яка доводить послідовний зв'язок головних її висновків із основоположними ідеями К. Ушинського, є книга для вихователів «Розумове й моральне виховання дітей від першого прояву свідомості до шкільного віку» (1907) , в якій особливе місце відводиться проблемі виховного ідеалу.

Є. Водовозова, як і К. Ушинський, виховний ідеал особистості розглядала в контексті морального виховання. «Моральною людиною, – відзначала вона, – може вважатися той, хто свято виконує свої обов'язки щодо сім'ї і суспільства, і хто, не покладаючи рук, працює все життя» [2, с. 205-206]. Характерними ознаками моральної людини дослідниця називала стійкість сформованих рис і якостей, щирість, доброзичливість, скромність та ін. «Моральну людину» Е. Водовозова відрізняла від «високоморальної». Якщо якостями першої, на її думку, повинні були володіти всі, то друга розглядалася як певний еталон, зразок поєднання найкращих людських чеснот (енергійності, залізної волі, героїства честі, моральної чистоти). Саме високоморальні особистості, на думку Є. Водовозової, утворюють у суспільстві певний канон референтних особистостей, до яких вона відносила Р. Оуена, Д. Гарібальді, І. Песталоцці, В. Белінського [2, с. 206].

Виховний ідеал у Є. Водовозової – історично й соціально обумовлений педагогічний феномен, зміст якого визначається історичним часом, устроєм держави, особливостями соціальної стратифікації суспільства, статевою

ознакою вихованця т. п. Дослідниця звертає увагу на відсутність універсального образу «ідеальної людини». «Різні класи суспільства, – писала вона, – зовсім не сходяться між собою у своїх ідеалах» [2, с. 205]. Ця думка цілком збігається з переконаннями К. Ушинського, який також зазначав, що кожен народ має особливу ідею про людину й свій власний ідеал [10, с. 77].

Існує певна спільність поглядів Є. Водовозової і К. Ушинського на особливості формування жіночого виховного ідеалу. К. Ушинський зазначав, що ідеал повинен задовольняти не тільки природні потреби жінки як матері і дружини, але й загальнолюдські потреби її як члена народного життя, хранительки сім'ї, роду і всього народу. Є. Водовозова не тільки доводила право жінки на прогресивну трансформацію змісту її виховного ідеалу, але й докладно аналізувала історичні особливості цієї трансформації. Вона досліджувала причини заміни в другій половині XVIII ст. традиційних ідеалів жінки як матері, дружини або світської левиці новим «ідеалом самостійної трудівниці, дружини, пов'язаної з чоловіком взаємністю ідеалів, інтересів, поглядів і праці на громадській ниві, освіченої, розвинутої матері – справжньої наставниці своїх дітей» [2, с. 94].

Є. Водовозова велику увагу звертала на національні особливості виховного ідеалу. Її висновки щодо категорії «неідеального» у старому російському суспільстві співзвучні з ідеями К. Ушинського та інших педагогів. Наприклад, В. Антонович причиною бездуховності староруського побуту називав домінування в системі російських суспільних цінностей становості, сили і влади, а М. Костомаров пояснював це тим, що внутрішня духовна сторона віри росіян поступалася зовнішній обрядовій. Цю ж думку розвивала й Є. Водовозова. Аналізуючи російський православний аскетизм, вона зазначала, що виник він як протест «найбільш чуйних людей» проти зовнішнього церковно-обрядового ставлення до релігії, жорстокості й розбещеності російського суспільства [2, с. 8, 9]. Саме тому, на її переконання, чернечий ідеал став ідеалом справжньої християнської моральності, кінцевою метою найбільш чесних і порядних людей того часу.

Спільними є також погляди К. Ушинського та Є. Водовозової на значення освітнього компонента виховного ідеалу, який розглядався як запорука формування всебічно розвинутої гармонійної особистості. К. Ушинський називав освіту основою розвитку у людини «вродженого прагнення до досконалості» [7, с. 10], а Є. Водовозова умовою «вироблення в собі прагнення сприяти фізичному, розумовому й моральному вдосконаленню породи у своїх нащадках» [2, с. 207].

Головна мета виховання в трактуванні Є. Водовозової полягала у вихованні людини як майбутнього громадського діяча й громадянина своєї батьківщини, перейнятого ідеєю людства. Проте, на її думку, реалізація такого ідеалу виховання заважала потужна соціальна інерція. Про це Є. Водовозова писала, аналізуючи статтю М. Пирогова «Питання життя» (1856). Вона зазначала, зокрема, що висловлені у статті думки про

необхідність виховання ідеалу людини й громадянина, корисного своїй країні, були цінними, але не новими, оскільки ще в XVIII ст. були сформульовані Ж.-Ж. Руссо. Очевидно, що подібна громадська «забудькуватість» пояснювалася недосконалими механізмами розповсюдження нових педагогічних ідей, страхом влади перед можливими «побічними ефектами» виховного новаторства і звичайною соціальною інерцією.

Однак слід зазначити, що, на відміну від К. Ушинського, який визнавав досконалість християнського виховного ідеалу, Є. Водовозова не пов'язувала моральне виховання дітей із релігією. У своїх мемуарах «На зорі життя» вона засуджувала стан релігійної освіти, яка, на її переконання, тільки сприяла моральному псуванню вихованок і їх повному індиферентизму до релігії. Втрату релігійних почуттів вона вважала логічним наслідком пережитого дівчатами в закритих установах нехтування їх елементарними потребами, непосильних релігійних вимог і ритуалів, святенництва багатьох вихователів, які насправді не виявляли до дітей ні любові, ні християнського милосердя. Тому, на переконання Є. Водовозової, цінності християнського виховного ідеалу у свідомості вихованок втрачали ореол святості й нівелювалися.

Виховний ідеал особистості К. Ушинського об'єднує комплекс християнських, загальнолюдських і національних чеснот, серед яких – любов до людей, щире, доброзичливе і справедливе ставлення до них, усвідомлення власної гідності, скромність, чесність і правдивість, працьовитість і дисциплінованість, сильна воля, відповідальність і дієва любов до Батьківщини. Ці ідеї формувалися під впливом вітчизняних педагогів (П. Редкін, М. Пирогов), були співзвучні з поглядами західноукраїнських педагогів (О. Духнович) і мали потужний вплив на формування концепції виховного ідеалу особистості українськими й російськими послідовниками К. Ушинського (Х. Алчевська, М. Бунаков, Є. Водовозова, Б. Грінченко, М. Драгоманов, М. Корф, М. Коцюбинський, С. Миропольський, В. Стоюнін та ін.), аналіз яких може бути предметом окремих історико-педагогічних робіт.

Список використаних джерел

1. Антощук К. Виховання людини нового покоління – педагогічний підхід М. І. Пирогова (До 200-річчя від дня народження) / К. Антощук // Українознавство – 2010. Календар-щорічник / [упор. В. Піскуп, А. Цапко]. – К. : МП «Леся», 2009. – С. 177–181.
2. Водовозова Е. Н. Умственное и нравственное воспитание детей от первого проявления сознания до школьного возраста. Книга для воспитателей / Е. Н. Водовозова. – СПб. : тип. М. М. Стасюлевича, 1907. – 346 с.
3. Демков М. И. История русской педагогики. Ч. III: Новая русская педагогика (XIX век) / М. И. Демков. – М. : Тип. Импер. Моск. ун-та, 1909. – 532 с.
4. Ельницкий К. Русские Педагоги второй половины XIX столетия. Для учебных заведений, в которых преподается педагогика / К. Ельницкий. – СПб: изд-во Д. Д. Полубояринова, 1904. – 167 с.

5. Жаданова О. М. Розвиток ідей К. Д. Ушинського про духовно-моральне виховання у вітчизняній педагогічній думці (1857–1917 рр.): дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Жаданова Олена Миколаївна. – К., 2012. – 209 с.
6. Жаданова О. М. Розвиток ідей К. Д. Ушинського про духовно-моральне виховання у вітчизняній педагогічній думці (1857–1917 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / О. М. Жаданова. – К., 2012. – 20 с.
7. Калита Н. І. Виховний ідеал у педагогічній спадщині Костянтина Ушинського: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / Н. І. Калита. – Дрогобич, 2009. – 23 с.
8. Калита Н. І. Виховний ідеал як педагогічна проблема / Н. І. Калита // Модернізація педагогічної освіти як основа інтенсифікації професійної та світоглядно-методологічної підготовки вчителя початкових класів: матеріали міжнар. науково-практичн. конф., присв. 30-річчю педагогічного факультету / упор. Г. Філь, Л. Стахов. – Дрогобич: Просвіт, 2009. – С. 79–83.
9. Марчук С. С. Проблеми всебічного розвитку і формування гармонійно розвиненої особистості у педагогічній концепції К. Д. Ушинського / С. С. Марчук // Педагогічний пошук. – 2011. – № 2(70). – С. 24–27.
10. Ушинський К. Д. Про народність у громадському вихованні / К. Д. Ушинський // Вибрані педагогічні твори : у 2 тт. – К. «Радянська школа», 1983. – Т. 1: Теоретичні проблеми педагогіки. – С. 43–103.